

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΟΨΕΩΣ ΤΟΥ J.S. MILL ΠΕΡΙ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

ΠΑΥΛΟΥ ΣΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ

Ἡ ἐξέτασις τοῦ ἀνωτέρω θέματος θά ἀναπτυχθῆ σέ τρεῖς ἐνότητες:

Στήν πρώτη ἐνότητα (I) θά ἐξετάσω τήν ἄποψι τοῦ J.S. Mill ὅτι αὐτό τό ὁποῖο πρέπει νά ἐπιδιώκουν οἱ ἄνθρωποι τόσο σέ ἀτομικό ὅσο καί σέ συλλογικό ἐπίπεδο, πού κατ' αὐτόν εἶναι ἡ εὐτυχία τους, θά πρέπει νά ταυτίζεται μέ αὐτό πού οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν στήν πραγματικότητα.

Στήν δεύτερη ἐνότητα (II) θά προσπαθῶ νά ἀπαντήσω τό ἐρώτημα «πῶς ξέρει ὁ Mill ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν τήν εὐτυχία τους;» καί τελικά,

στήν τρίτη ἐνότητα (III), ἡ ὁποία εἶναι καί τό κύριο μέρος τοῦ δοκιμίου μου, θά ἐξετάσω τήν ἄποψι τοῦ Mill περί τοῦ τί ἐστίν εὐτυχία, καί θά τήν ἀντιπαραθέσω πρὸς τήν ἀντίστοιχη ἄποψι τοῦ Imm. Kant.

Θά ἤθελα τέλος νά σημειώσω ὅτι οἱ ἀνωτέρω ἀπόψεις τοῦ J.S. Mill ἀναπτύσσονται στό δοκίμιό του «Ὁ ὠφελιμισμός»¹, καί τοῦ Imm. Kant στό ἔργο του *Τά θεμέλια τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν*².

I

Ὁ J.S. Mill λέγει ὅτι «... ἡ μοναδική ἐνδειξις, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νά ἀποδείξῃ ὅτι κάτι εἶναι ἐπιθυμητέο, εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι τό ἐπιθυμοῦν στήν πραγματικότητα»³. Καί ἔπειτα λέγει: «ἐάν ἡ ἀνθρώπινη φύσις εἶναι ἔτσι κατασκευασμένη, ὥστε νά μὴν ἐπιθυμῆ τίποτε τό ὁποῖο δέν εἶναι εἴτε μέρος τῆς εὐτυχίας εἴτε μέσον [γιά τήν ἐπίτευξι] τῆς εὐτυχίας, τότε δέν μποροῦμε νά ἔχωμε καμμιάν ἄλλη ἀπόδειξι, οὔτε χρειαζόμαστε καμμιάν ἄλλη [γιά νά πεισθοῦμε] ὅτι αὐτά τά πράγματα εἶναι καί τά μόνα πού πρέπει νά ἐπιθυμοῦμε»⁴.

Ἀναρωτιέμαι τί θά ἔλεγε ὁ Mill, ἐάν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦσαν νά κλέψουν κάτι ἀπό τήν περιουσία τοῦ γείτονά τους; θά ἦταν τότε κάτι τό ἐπιθυμητέο γιά ὅλους τοὺς ἀνθρώπους νά κλέβουν ἀπό τό πλησίον τους; Μοῦ φαίνεται ὅτι τό κίνητρο τοῦ Mill γιά τήν διατύπωσι τῆς παραπάνω θέσεως ἦταν ἡ ἐπιθυμία του νά ἀντιπαραθέσῃ τήν ἐπαγωγική (inductive) σχολή ἡ ὁποία, κατ' αὐτόν, πιστεύει ὅτι «... τό σωστό καί τό λάθος καθὼς ἐπίσης ἡ ἀλήθεια καί τό ψεῦδος εἶναι ἐρωτήματα τῶν ὁποίων ἡ ἀπάντησις θά πρέπει νά ἀναζητηθῆ στήν παρατήρησι καί στήν ἐμπειρία»⁵ μέ τήν ἐνορατική (intuitive) σχολή (προφανῶς τοῦ Kant καί ἄλλων συγχρόνων τοῦ Mill φιλοσόφων, ὅπως ὁ William Whewell καί ὁ Henry Sigwick), ἡ ὁποία πιστεύει ὅτι «οἱ ἀρχές τῆς ἠθικῆς φανερώνονται a priori [σύμφωνα μέ τόν λόγο]»⁶. Ἔτσι ὁ Mill, σέ αὐτό τό σημεῖο, περιπίπτει στήν φυσιοκρατική πλάνη, ὅπως θά ἔλεγε ὁ D. Hume⁷. Δέν πιστεύω πῶς ὅτιδήποτε τυχαίνει νά ἐπιθυμοῦμε στήν πραγματικότητα, θά πρέπει νά εἶναι καί αὐτό πού θά πρέπει νά ἐπιθυμοῦμε.

Μερικοί, ὅπως ὁ Kant ἐπί παραδείγματι, ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἀξίες δέν θά πρέπει νά ἐξάγονται ἀπό τά γεγονότα. Ὁ Kant λέγει: «... τό θέμα δέν εἶναι νά βροῦμε

τί συμβαίνει στην πραγματικότητα αλλά να βρούμε νόμους για τό τί πρέπει να συμβαίνει, παρ' όλο πού μπορεί να μή συμβή ποτέ»⁸.

Αυτό πού ό Mill, κατά τήν γνώμη μου, θά μπορούσε εύκολα να άντείπη, εάν άντιμετώπιζε τήν κατηγορία ότι περιπίπτει στην φυσιοκρατική πλάνη θά ήταν ότι, σε αυτή τήν περίπτωση, αυτό πού επιθυμούν όλοι οί άνθρωποι τυχαίνει να είναι ταυτόσημο μέ αυτό πού θά πρέπει να επιθυμούν. Αυτό πού λέγει ό Mill στην πραγματικότητα φαίνεται να είναι κοντά σε αυτή τήν σκέψη. 'Ο Mill λέγει ότι ένας αναγκαίος όρος για να χρησιμεύση κάτι ως τό *summum bonum* ή ως τό θεμέλιο τής ήθικης είναι ότι πρέπει να είναι κάτι τό όποιο οί άνθρωποι πράγματι επιθυμούν. «'Εάν ό σκοπός πού προτείνει τό δόγμα τοῦ ωφελιμισμοῦ... δέν αναγνωρίζονται τόσο στην θεωρία όσο και στην πράξι, ως σκοπός, τίποτε δέν θά μπορούσε ποτέ να πείση κάποιον ότι είναι κάτι τέτοιο»⁹. Δηλαδή τό επιθυμητό πρέπει να είναι ταυτόσημο μέ αυτό πού είναι επιθυμητό στην πραγματικότητα, ώστε να χρησιμεύση ως τό θεμέλιο τής ήθικης. Φυσικά, αφ' ής στιγμής ό Mill δέχεται ότι όλοι οί άνθρωποι επιδιώκουν κάτι καλό, δηλαδή τήν εύτυχία τους, δέν υπάρχει πρόβλημα. Πρόβλημα θά υπήρχε, εάν ό Mill αντίθετα δεχόταν ότι όλοι οί άνθρωποι επιδιώκουν κάτι τό όποιο δέν είναι ήθικά αποδεκτό.

II

Πιστεύω ότι δικαιούμεθα να ρωτήσωμε πώς ό Mill γνωρίζει ότι όλοι οί άνθρωποι επιδιώκουν τήν εύτυχία τους. Τί στοιχεΐα έχει πού τοῦ επιτρέπουν να άποφανθῆ ότι «δέν υπάρχει στην πραγματικότητα τίποτε άλλο πού να είναι επιθυμητό εκτός από τήν εύτυχία»¹⁰; 'Ο Mill άπαντᾷ ότι τό γνωρίζει ό καθένας από τήν εμπειρία του καθώς και διά τής παρατηρήσεως τής εμπειρίας τῶν άλλων¹¹. 'Αλλά, και σε αυτή τήν περίπτωση, δέν είναι τόσο εύκολο να ισχυρισθῆ κανείς ότι οί άλλοι, τουλάχιστον, επιδιώκουν τήν εύτυχία τους. Τό πράγμα δέν είναι τόσο άπλό και φανερό, όπως πιστεύει ό Mill¹². *Η ανθρώπινη δραστηριότης έχει άπέραντη πολυμορφία και άμφιβάλλω εάν έχωμε τό δικαίωμα να εξαλείψωμε αυτή τήν πολυμορφία χάριν τῶν λέξεων «επιδίωξις τής εύτυχίας».*

Κάποιος άλλος θά είχε το δικαίωμα τότε να ισχυρισθῆ ότι ό τελικός σκοπός τής ανθρώπινης δραστηριότητος είναι, άντί τής εύτυχίας, ή ίκανοποίησις τῶν άναγκῶν τοῦ ανθρώπου, ή ή αυτοσυντήρησις, ή ή γνώσις, ή ή αλήθεια, ή ή άρετή κ.λπ. 'Εάν για παράδειγμα ή προσπάθεια τῶν ανθρώπων ή ή επιθυμία τῶν ανθρώπων να υγιαίνουν θά σήμαινε για τόν Mill ότι επιθυμούν κάτι τέτοιο, γιατί έτσι θά υποφέρουν λιγότερο και επομένως θά είναι πιο εύτυχεΐς, θά μπορούσαμε να πούμε ότι ό τελικός σκοπός αυτής τής επιθυμίας είναι ή αυτοσυντήρησις· και θά μπορούσαμε περαιτέρω να ισχυρισθοῦμε ότι αυτό συμβαίνει, γιατί θέλομε να διατηρηθοῦμε εν ζωῆ όσο τό δυνατόν περισσότερο, γιατί αισθανόμαστε ότι ή ζωή είναι προτιμότερη από τόν θάνατο· δέν γνωρίζομε τί είναι ό θάνατος, και ίσως φοβούμεστε ότι ισοδυναμεί μέ άνυπαρξία¹³. Κάποιος άλλος θά μπορούσε να ισχυρισθῆ ότι οί άνθρωποι θέλουν να είναι υγιείς, ώστε να ζήσουν περισσότερο και έτσι να έχουν περισσότερο χρόνο για να επιδιώξουν τήν άπόκτησι γνώσεων κ.λπ. κ.λπ. Αυτό πού θέλω να πῶ είναι ότι δέν είναι τόσο δύσκολο να προσαρμόσωμε τήν πραγματικότητα σε ένα σκοπό πού έχομε συλλάβει εκ τῶν προτέρων.

Ἐκὼς καὶ αὐτός ὁ Mill κάνει τό ἴδιο λάθος, δηλαδή προβάλλει μία νέα ἔννοια, πέρα ἀπό τήν εὐτυχία, τήν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι διαθέτουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι. Στό δεύτερο κεφάλαιο μαθαίνομε ὅτι «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ὑπό τήν μία ἢ τήν ἄλλη μορφή μία ἔννοια ἀξιοπρέπειας»¹⁴. Ἐκὼς κάποιος θά μπορούσε νά ἀπαντήσῃ χάριν τοῦ Mill βασιζόμενος σέ αὐτό πού ὁ Mill λέγει περαιτέρω στό ἴδιο κεφάλαιο¹⁵ ὅτι δηλαδή αὐτή ἡ ἔννοια τῆς ἀξιοπρέπειας, καθώς ἐπίσης καί οἱ παραπάνω μνημονευθεῖσες ἔννοιες, εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυσι δευτερεύουσες ἀρχές ἐν συγκρίσει μέ τήν ἀρχή τῆς εὐτυχίας ἢ χρησιμότητος πού εἶναι ἡ πρώτη ἀρχή. Ἐκὼς, ἀκόμη καί σέ αὐτή τήν περίπτωσι, νομίζω ὅτι δικαιούμεθα νά ρωτήσωμε: πῶς ὁ Mill γνωρίζει ὅτι ἡ ἐπιδίωξις τῆς εὐτυχίας εἶναι ἡ πρώτη (δηλαδή ἡ θεμελιώδης) ἀρχή, ἐνῶ ὅλες οἱ ἄλλες εἶναι δευτερεύουσες ἢ ὑποδεέστερες τῆς πρώτης; Κάποιος θά μπορούσε εὐλόγως νά ὑποστηρίξῃ ὅτι τό ἀντίθετο εἶναι ἀληθές· δηλαδή ὅτι ἡ ἐπιδίωξις τῆς εὐτυχίας εἶναι μία δευτερεύουσα ἀρχή, ἀφοῦ ἔπεται τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου· ὅπως γιά παράδειγμα ἡ ἀνάγκη τῆς διατροφῆς, τῆς στέγης, τοῦ sex, τῆς συντροφιάς κ.λπ.

III

Πιστεύω ὅτι θά πρέπει νά προχωρήσωμε μέ τό νά προσπαθήσωμε νά ἀπαντήσωμε στό ἐρώτημα τί νόημα δίνει ὁ Mill στόν ὄρο «εὐτυχία». Σύμφωνα μέ τούς ἰδρυτές τοῦ δόγματος τοῦ ὠφελιμισμού (δηλαδή τόν Jeremy Bentham καί τόν James Mill) εὐτυχία εἶναι ἡ εὐχαρίστησις καί ἡ ἀπουσία τοῦ πόνου¹⁶. Ἐκὼς τί θεωρεῖται εὐχάριστο; Ὁ Bentham εἶχε ἐντελῶς ἐξωτερικά κριτήρια γιά τόν ὑπολογισμό αὐτοῦ πού θά πρέπει νά θεωρεῖται εὐχάριστο. Αὐτά τά κριτήρια, ὅσον ἀφορᾷ στήν εὐχαρίστησι αὐτή καθ' ἑαυτή, ἦσαν: ἡ ἐντασίς της, ἡ διάρκειά της, ἡ βεβαιότης της ἢ τό ἀβέβαιόν της καί ἡ ἐγγύτης της ἢ τό πόσο ἀπόμακρη εἶναι. Ἐάν ἡ εὐχαρίστησις ἀναφέρεται σέ ἕνα ἀριθμό ἀτόμων, τότε στά προηγούμενα τέσσερα κριτήρια θά πρέπει νά προστεθοῦν, σύμφωνα μέ τόν Bentham, ἀκόμη τρία· δηλαδή ἡ γονιμότης της (πού σημαίνει τό ἐάν ἡ εὐχαρίστησις μπορεῖ νά παραγάγῃ περισσότερη εὐχαρίστησι) ἢ καθαρότης της καί ἡ ἔκτασίς της¹⁷. Αὐτός ὁ ἡδονιστικός ὑπολογισμός τοῦ Bentham, πού βασίσθηκε σέ ἐντελῶς ἐξωτερικά κριτήρια, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά τόν ὀδηγήσῃ στήν ἄποψι ὅτι «ἐφ' ὅσον ἡ ποσότης τῆς παρεχομένης ἡδονῆς εἶναι ἡ αὐτή, [τότε] τό παιχνίδι τῶν ζαριῶν (push-pin) εἶναι τῆς αὐτῆς ἀξίας μέ τήν ποίησι»¹⁸.

Ὁ Mill πιστεύει ὅτι κατά τόν ὑπολογισμό τοῦ τί εἶναι εὐχάριστο καί ἐπομένως τοῦ τί συμβάλλει στήν ἀνθρώπινη εὐτυχία, θά πρέπει νά λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ὄχι μόνον τά ποσοτικά ἢ περιστασιακά κριτήρια ἀλλά ἐπίσης καί τά ποιοτικά ἢ ἐσωτερικά¹⁹. Ἐτσι ὁ Mill διακρίνει ἀνώτερες καί κατώτερες ἡδονές καί ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ πρῶτες λόγῳ τῆς ποιοτικῆς των ἀνωτερότητος συμβάλλουν περισσότερο στήν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' ὅ,τι οἱ δεύτερες. Ἀνώτερες ἡδονές εἶναι οἱ πνευματικές, ἐνῶ κατώτερες εἶναι οἱ σωματικές.

Στήν ἐπομένη παράγραφο ὁ Mill λέγει ὅτι, ἐάν τόν ρωτοῦσαν «τί κάνει μία ἡδονή πολυτιμότερη ἀπό κάποια ἄλλη» θά ἀπαντοῦσε λέγοντας ὅτι αὐτοί πού εἶναι ἀρμόδιοι νά ἀπαντήσουν εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔχουν δοκιμάσει καί τά δύο εἶδη

ήδονων και αυτοί δεν είναι άλλοι, παρά οι διανοούμενοι. Έτσι, σύμφωνα με τον Mill, όλοι ή σχεδόν όλοι οι διανοούμενοι βεβαιώνουν ότι οι πνευματικές ήδονές είναι ανώτερες από τις σωματικές και ούδέποτε θα δέχονταν να αλλάξουν την θέση τους με αυτούς που θηρεύουν τις σωματικές ήδονές.

Ο Mill περαιτέρω λέγει (στήν επομένη παράγραφο) ότι αυτοί που υποστηρίζουν ότι η καλλιέργεια του πνεύματος αντί της ικανοποίησης των σωματικών ήδονων έχει ως τίμημα την ευτυχία αυτών που επιδιώκουν κάτι τέτοιο, συγχέουν δύο πολύ διαφορετικές ιδέες: την ιδέα της ευτυχίας με την ιδέα της ικανοποίησης. Εκτός αυτού, λέγει, αυτοί που δεν απασχολούνται με τις πνευματικές δραστηριότητες είναι πολύ πιο εύκολο να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους, γιατί είναι άπλές, ενώ οι διανοούμενοι είναι πολύ πιο δύσκολο, διότι έχουν σύνθετες και πολύπλοκες ανάγκες. Και καταλήγοντας λέγει: «είναι καλύτερα να είσαι ένας ανικανοποίητος άνθρωπος παρά ένας ικανοποιημένος χοίρος, είναι καλύτερα να είσαι ο Σωκράτης και ανικανοποίητος, παρά ένας άνοητος και ικανοποιημένος»²⁰.

Στην παραπάνω ακολουθία επιχειρημάτων του Mill θα ήθελα να κάνω τις ακόλουθες παρατηρήσεις:

i) Η άποψη του Mill ότι οι διανοούμενοι πιστοποιούν ότι οι πνευματικές ήδονές είναι ανώτερες από τις σωματικές και ότι οι διανοούμενοι ποτέ δεν θα δέχονταν να αλλάξουν την θέση τους με τους μη καλλιεργημένους πνευματικά, έχει βρει, κατά καιρούς, στον χώρο των διανοουμένων υποστηρικτές αλλά και αντιρρητές.

Έτσι αυτό το επιχείρημα του Mill θυμίζει το ανάλογο επιχείρημα του Πλάτωνος στην *Πολιτεία*. Ο Πλάτων, ως γνωστόν, χωρίζει την ψυχή του ανθρώπου σε τρία μέρη: το επιθυμητικό, το θυμοειδές και το λογιστικό²¹. Σε κάθε ένα από αυτά τα τρία μέρη αντιστοιχεί και ένα είδος ήδονης. Ο κάθε άνθρωπος λοιπόν, ανάλογα με το ποιο τμήμα κατά κύριο λόγο ασκεί, καρπούται και την αντίστοιχη ήδονη. Τίθεται λοιπόν από τον Σωκράτη το ερώτημα ποιο είδος ήδονης και κατά συνέπεια ποιο *modus vivendi* είναι ανώτερο συγκριτικά με τα άλλα. Η απάντηση του Πλάτωνος είναι ίδια με αυτή του Mill: Ο Πλάτων υποστηρίζει ότι, αφού ο καθένας από αυτούς που υπάγονται στις παραπάνω τάξεις πιστεύει ότι ο δικός του τρόπος διαβίωσης είναι ο πλέον ευχάριστος, αρμοδιότεροι να απαντήσουν είναι αυτοί που έχουν γευθεί και τα τρία είδη ήδονων. Αυτοί είναι εκείνοι που ασκούν το νοητικό μέρος της ψυχής τους και επομένως αυτοί που καρπύονται τις πνευματικές ήδονές· δηλαδή οι φιλόσοφοι²².

Αλλά στο έργο του Imm. Kant *Τά θεμέλια της μεταφυσικής των ήθων*²³ βρίσκουμε την αντίθετη άποψη από αυτήν του Mill και του Πλάτωνος. Ο Kant ήθελε να υποστηρίξει την άποψη ότι η λογική βρίσκεται σε ανταγωνιστική σχέση προς τις φυσικές όρμές, δηλαδή ότι σκοπός της λογικής δεν είναι να μεριμνήσει για την ικανοποίηση των αισθήσεων, αλλά να ασκήσει επιρροή στην βούληση, ώστε αυτή να είναι αγαθή αφ' εαυτής. Υπ' αυτόν τον όρο ή βούλησις θα είναι σε θέση να δημιουργήσει νόμους, οι οποίοι θα βασίζονται αποκλειστικά στη λογική και θα έχουν καθολική ισχύ. Ο Kant λοιπόν, για να υποστηρίξει την παραπάνω άποψή του, ισχυρίζεται ότι στους διανοουμένους αναπτύσσεται ένα είδος «μισολογίας», δηλαδή ένα μίσος προς τον λόγο. Αυτό συμβαίνει, γιατί βλέπουν ότι η καλλιέρ-

γεια του λόγου «τούς έχει στην πραγματικότητα προκαλέσει περισσότερες ταλαιπωρίες παρά ευτυχία»²⁴. Έπομένως, σύμφωνα με τον Kant, οί διανοούμενοι φθονούν την ευτυχία των απλών ανθρώπων και θά ήθελαν παρά πολύ νά βρίσκονταν στην θέση τους· αυτό, όπως είδαμε, είναι για τον Mill αδιανόητο.

Όμοίως ο S. Freud στο δοκίμιό του «Τό ανικανοποίητο στον πολιτισμό»²⁴ υποστηρίζει ότι η προαγωγή του πολιτισμού (τουλάχιστον του δυτικού τύπου, ο οποίος βρίσκεται υπό την επίδραση του Χριστιανισμού) επιτυγχάνεται με τίμημα την ευτυχία των ανθρώπων· αυτό συνέβη, σύμφωνα με τον Freud, γιατί οί άνθρωποι εξαναγκάστηκαν νά απωθήσουν στο υποσυνείδητό τους τις ζωώδεις όρμές τους.

Έπομένως ο ισχυρισμός του Mill ότι όλοι —ή σχεδόν όλοι— οί διανοούμενοι θεωρούν ότι οί πνευματικές ήδονές είναι ποιοτικά ανώτερες από τις σωματικές, δέν παραμένει χωρίς άμφισβήτησι στον χώρο των διανοουμένων. Τό εάν θά συνταχθούμε ή όχι με την άποψη του Mill είναι, κατά την άποψί μου, θέμα προσωπικής επιλογής.

ii) Πιστεύω ότι ο Mill έχει εν μέρει δίκιο όταν λέγη ότι η ευτυχία είναι κάτι τό διαφορετικό από την ίκανοποίησι. Η ευτυχία δέν είναι ισοδύναμη με την ίκανοποίησι, όπως υποστήριξε για παράδειγμα ο Kant («ή ίκανοποίησις κάποιου με την κατάστασί του πού όνομάζεται ευτυχία»²⁶). Παρά ταύτα όμως, θά ήθελα νά επισημάνω ότι οί ιδέες της ευτυχίας και της ίκανοποίησεως δέν είναι έντελώς διαφορετικές, όπως διετείνεται ο Mill. Ανάμεσα στις δύο αυτές έννοιες, κατά την γνώμη μου, ύπάρχει μόνον διαφορά βαθμού και όχι ούσίας. Όταν χρησιμοποιούμε την λέξι «ευτυχία», έννοούμε κάτι τό ποιοτικά ανώτερο, συνθετότερο, γενικότερο άπ' αυτό πού έννοούμε όταν χρησιμοποιούμε την λέξι «ίκανοποίησις».

iii) Ο Mill, με τό νά λέγη ότι «είναι καλύτερα νά είσαι ένας ανικανοποίητος άνθρωπος παρά ένας ίκανοποιημένος χοίρος, είναι καλύτερα νά είσαι ο Σωκράτης και ανικανοποίητος παρά ένας άνόητος και ίκανοποιημένος», φαίνεται ότι λέει πώς εκείνο πού έχει σημασία είναι οί δραστηριότητες ή οί επιδιώξεις άφ' έαυτές, παρά τό αίσθημα πού μάς δίνουν αυτές οί δραστηριότητες ή επιδιώξεις. Σέ αυτό τό σημείο μπορεί βέβαια κάποιος νά αναρωτηθῆ εάν ένας ισχυρισμός αυτού του είδους συμβιβάζεται με τό δόγμα του ώφελιμισμού· αλλά δέν θά εξετάσω περαιτέρω αυτό τό έρώτημα, γιατί πιστεύω ότι κεΐται εκτός του πλαισίου του παρόντος δοκιμίου.

Έπομένως, για νά επανέλθω στο αρχικό έρώτημα «τί σημαίνει ευτυχία κατά τον Mill», ή προσθήκη του Mill στον όρισμό της ευτυχίας του Bentham είναι εν συντομία ότι τά κριτήρια για την άποτίμησι των ήδονων δέν θά πρέπει νά είναι μόνο ποσοτικά ή έξωτερικά αλλά και ποιοτικά ή έσωτερικά· και ότι ύπάρχουν ανώτερες ποιοτικά ήδονές πού είναι οί πνευματικές και υποδεέστερες ήδονές πού είναι οί σωματικές.

Αλλά πέρα από αυτό, ο Mill λέγει²⁷ ότι κατ' αυτόν ευτυχία είναι ένα είδος ίκανοποίησεως πού συντίθεται από την έναλλαγή ήρεμίας και εξάρσεως. Περαιτέρω, στην ίδια παράγραφο, ο Mill λέγει ότι οί κύριοι λόγοι πού κάνουν την ζωή νά μὴν είναι ίκανοποιητική είναι είτε ο έγωισμός (δηλαδή τό νά μὴν ενδιαφέρεσαι για κανέναν παρά για τον έαυτό σου) είτε ένα αίσθημα τό όποίο πολλοί διανοούμε-

νοι ισχυρίσθηκαν ότι αισθάνθηκαν: δηλαδή μία ακόρεστη επιθυμία για πνευματική καλλιέργεια που τους κάνει να αισθάνονται σε όλη τους την ζωή ανικανοποίητοι. Στην επομένη παράγραφο, βρίσκουμε άλλους παράγοντες, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Mill, μπορούν να οδηγήσουν σε δυστυχία: αυτοί είναι: κακοί νόμοι, άδικα ή άτελη κοινωνικά συστήματα, φτώχεια, ασθένειες, κακία ή αναξιότητα ή πρόωρη απώλεια προσφιλών προσώπων και τέλος μεγάλη άπρονοησία εκ μέρους του δυστυχούς, φυσικά, ανθρώπου. Έτσι ο Mill φαίνεται ότι έχει μία σαφή άποψη περί του τί είναι ευτυχία, ή οποία προσδιορίζεται κατά έναν αποφασιστικό τρόπο από ενοϊκούς ή μή παράγοντες, κυρίως υλικούς: και σε ένα πολύ μικρότερο βαθμό από ψυχολογικούς παράγοντες: αυτοί, όπως προανέφερα, είναι ή ισορροπία ανάμεσα στην έξαρση και στην ήρεμία, ο έγωισμός και ή επιθυμία για πνευματική καλλιέργεια.

Πιστεύω ότι ή φτωχή αναφορά του Mill στους ψυχολογικούς λόγους που μπορούν να οδηγήσουν στην δυστυχία, καθώς και ή έμφασις την οποία δίνει στους υλικούς παράγοντες, δέν είναι τυχαία. Ο Mill ακολουθεί αυτή τή συλλογιστική πορεία, γιατί πιστεύει ότι ή ευτυχία δέν είναι κάτι τό μυστηριώδες, ένα αιώνια φευγαλέο όνειρο τής ανθρωπότητας: ακριβώς αντίθετα πιστεύει ότι ή ευτυχία είναι κάτι τό πολύ συγκεκριμένο: «ή ευτυχία δέν είναι ένα άφηρημένο ιδανικό, αλλά ένα συγκεκριμένο όλον»²⁸, τό οποίο μπορεί να κατακτηθί από όλους τους ανθρώπους, έφ' όσον πάψουν να είναι έγωιστές και προσπαθήσουν να προαγάγουν τήν ευτυχία των άλλων και τής κοινωνίας γενικότερα. Ο Mill έχει μία χαρακτηριστική για έναν φιλόσοφο του δεκάτου ένατου αιώνα αισιοδοξία, όσον άφορᾷ στό τί είναι ευτυχία και στό πῶς θά μπορέσωμε να τήν κατακτήσωμε. Πιστεύει ότι μέσα από τά έπιτεύγματα των έπιστημών ή δυστυχία μπορεί να εξαλειφθί σε μεγάλο βαθμό. Έτσι καταλήγει στό ακόλουθο συμπέρασμα: «Όλες οι μεγάλες αιτίες του ανθρώπινου πόνου μπορούν σε μεγάλο βαθμό, πολλές από αυτές σχεδόν έντελῶς, να κατακτηθουν μέσω τής ανθρώπινης φροντίδας και προσπάθειας»²⁹. Έπομένως, έπιναλαμβάνω, ή ευτυχία για τον Mill είναι κάτι τό οποίο μπορεί εύκολα να προσδιορισθί και να έπιτευχθί και γι' αυτό τό λόγο τελικά ή ευτυχία είναι σε θέσι να άποτελέσει τήν βάση για τήν ώφελμιστική θεωρία ή για τήν θεωρία τής ευτυχίας³⁰.

Πρίν κάνω τίς παρατηρήσεις μου, θά ήθελα για μία ακόμη φορά να αντιπαραβάλλω τήν άποψη περί ευτυχίας του Mill προς αυτή του Kant, όπως αυτή εκφράζεται στό έργο του τελευταίου *Τά θεμέλια τής μεταφυσικής των ήθων*. Ο Kant στό δεύτερο μέρος³¹ εισάγει τήν έννοια τής βεβαιωτικής προσταγής σύμφωνα με τήν οποία προϋποτίθεται ότι όλοι οι άνθρωποι όρμώμενοι από μία φυσική αναγκαιότητα επιδιώκουν τήν ευτυχία τους: «υπάρχει ένας σκοπός τον οποίο [όλα τά έλλογα όντα] όχι μόνο μπορούν να έχουν, αλλά τον οποίο μπορούμε να υποθέσωμε ότι όλοι πράγματι έχουν από μία αναγκαιότητα τής φύσεως. Αυτός ο σκοπός είναι ή ευτυχία». Αλλά παρ' όλο που αναγνωρίζει ότι «ο φυσικός σκοπός τον οποίο έχουν όλοι οι άνθρωποι είναι ή ευτυχία τους»³², παρά ταυτα έπισημαίνει ότι είναι αδύνατον να όρίσωμε ή να προσδιορίσωμε τά μέσα που οδηγούν στην πραγματοποίηση αυτού του σκοπού. Η βεβαιωτική προσταγή δέν είναι σαν τήν προσταγή τής δεξιότητας, όπου κάποιος γνωρίζει ότι χρησιμοποιώντας αυτά τά συγκεκριμέ-

να μέσα θά επιτύχη αυτό τό συγκεκριμένο αποτέλεσμα· για παράδειγμα ὅτι χρησιμοποιώντας τό ξύλο μέ αὐτόν τόν συγκεκριμένο τρόπο, θά δημιουργήσῃ ἕνα ἔπιπλο. Ἔτσι γιά τόν Kant ἡ ἔννοια τῆς εὐτυχίας εἶναι ἀόριστη, ἐντελῶς ὑποκειμενική, γιατί κανείς δέν μπορεῖ νά βεβαιώσῃ, οὔτε κἄν γιά τόν ἑαυτό του (πολλῶ μᾶλλον γιά τούς ἄλλους) τί θά τόν καταστήσῃ πράγματι εὐτυχῆ. Ἐπομένως συμπεραίνει ὅτι ἡ εὐτυχία εἶναι μία τόσο ἀόριστη καί ἀβέβαιη ἔννοια, ὥστε νά μὴν εἶναι εἰς θέσιν νά ἀποτελέσῃ τήν βάσι τῆς δικῆς του ἢ κάποιας ἄλλης ἠθικῆς θεωρίας. Ἡ ἀδυναμία μας νά προσδιορίσωμε τά μέσα πού ὀδηγοῦν στήν εὐτυχία ὀφείλεται, σύμφωνα μέ τόν Kant, στό γεγονός ὅτι «ἡ εὐτυχία εἶναι ἕνα ἰδεῶδες ὄχι τοῦ λόγου ἀλλά τῆς φαντασίας»³³. ἐπίσης ἕνα σπάραγμα τοῦ Kant³⁴ ἔχει ὡς ἐξῆς: «ἡ εὐτυχία δέν εἶναι κάτι τό αἰσθητό ἀλλά κάτι τό νοητό». Βρίσκω αὐτή τήν ἰδέα τοῦ Kant ἐξαιρετικά ἐνδιαφέροντα.

Ἐπίσης πρὶν κλείσω τήν ἀναφορά μου στήν Καντιανή ἔννοια τῆς εὐτυχίας θά ἤθελα νά ἀναφερθῶ σέ μιάν ἄλλη, σημαντική, ἰδέα τοῦ Kant πού σχετίζεται μέ τήν εὐτυχία. Ὁ Kant λέει ὅτι ἡ εὐτυχία δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσῃ τό θεμέλιο τῆς ἠθικῆς καί γιά ἕναν ἄλλο, πρόσθετο, λόγο: «εἶναι πολύ διαφορετικό πρᾶγμα τό νά κάνῃς ἕναν ἄνθρωπο εὐτυχῆ ἀπό τό νά τόν κάνῃς καλό καί τό νά τόν κάνῃς συνετό καί ὀξυδερκῆ γιά τό συμφέρον του ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά τόν κάνῃς ἐνάρετο»³⁵.

Ὁ Kant λέγει ὅτι τό νά εἶσαι εὐτυχῆς δέν συνεπάγεται ἀναγκαῖα ὅτι θά εἶσαι καί ἠθικά σωστός. Πιστεύει ὅτι ἡ ἀρχή τῆς εὐτυχίας ἐξαλείφει τήν συγκεκριμένη διαφορά ἀνάμεσα στό καλό καί στό κακό, γιατί ἐνδιαφέρεται μόνο νά κάνῃ τόν ἄνθρωπο πιο ἱκανό στήν ἀντιμετώπισι τῶν δυσκολιῶν τῆς ζωῆς, οὕτως ὥστε νά εἶναι εἰς θέσιν νά ἐπιτύχῃ τόν τελικό σκοπό, δηλαδή τήν εὐτυχία του.

Ἡ ἄποψις τοῦ Mill σχετικά μέ τό τί εἶναι εὐτυχία εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀπό αὐτή τοῦ Kant. Ὁ Mill πιστεύει, ἀντίθετα ἀπό τόν Kant, ὅτι μπορούμε νά προσδιορίσωμε τά μέσα πού ὀδηγοῦν στήν εὐτυχία, καί ἐπίσης πιστεύει ὅτι ἡ ἀρχή τῆς εὐτυχίας συνάδει ἀπολύτως μέ τό ἀγαθό καί τήν ἀρετή· εἰδικά πιστεύει ὅτι ἡ καλλιέργεια τῆς ἀγάπης γιά τό ἀγαθό καί τήν ἀρετή εἶναι ἕνας ἀναγκαῖος ὁρος γιά τήν προαγωγή τῆς εὐτυχίας, γιατί «τό ὀφελιμιστικό μέτρο συγκρίσεως δέν εἶναι ἡ μεγαλύτερη δυνατή εὐτυχία τοῦ ἀτόμου· ἀλλά τό μεγαλύτερο ποσό εὐτυχίας συνολικά»³⁶. Ἐναπόκειται στήν ἐκπαίδευσι, λέγει ὁ Mill, νά ἀναθρέψῃ τά ἄτομα κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε νά καταλάβουν ὅτι εἶναι, ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλον, σέ μιὰ σχέσι ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεως μέ ἀποτέλεσμα νά συνδέσουν ἄρρηκτα τήν δική τους εὐτυχία μέ τήν εὐτυχία τῶν ὑπολοίπων³⁷.

Ἐπομένως τίθεται τό ἐρώτημα: Ποιός ἔχει δίκιο; Μποροῦμε εὐκολα νά ὀρίσωμε καί νά πραγματοποιήσωμε τήν εὐτυχία (ὅπως λέγει ὁ Mill) ἢ ἡ εὐτυχία εἶναι κάτι τό ἐντελῶς ἀπροσδιόριστο, κάτι τό ὑποκειμενικό καί κατά συνέπεια ἕνα ἄπιαστο ὄνειρο γιά τήν ἀνθρωπότητα (ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Kant); Ὁ Mill ἰσχυρίζεται, ὅπως εἶδαμε, ὅτι οἱ ἐπιστῆμες εἶναι εἰς θέσιν σχεδόν νά ἐγγυηθοῦν τήν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου· προσθέτει ἐπίσης ὅτι ἡ εὐτυχία δέν εἶχε ἐπιτευχθῆ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του, γιατί οἱ ἐπιστῆμες βρισκόνταν ἀκόμη ἐν τῷ γεννᾶσθαι. Ἀλά σήμερα, ἀφοῦ ἔχουν περάσει ὅλες αὐτές οἱ γενεές ἀπό τότε πού ἔζησε ὁ Mill καί ἀφοῦ οἱ ἐπιστῆμες ἔκαναν ὅλη αὐτή τήν καταπληκτική πρόοδο, μπορούμε νά ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἐπὶ τέλους κατακτήσαμε τήν εὐτυχία; Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντησις θά πρέπει νά εἶναι

ἀρνητική. Συμφωνῶ μέ τόν Mill ὅτι οἱ ὑλικοί παράγοντες συντελοῦν σέ μεγάλο βαθμό στήν προαγωγή τῆς εὐτυχίας ἀλλά, ὅπως πιστοποιεῖ ἡ καθημερινή μας ἐμπειρία, ἡ εὐτυχία δέν εἶναι μόνο τό ἀποτέλεσμα τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἀναγκῶν μας. Κάτι παραπάνω χρειάζεται· ἴσως ὁ Kant εἶχε δίκιο ὅταν ἔλεγε ὅτι «ἡ εὐτυχία εἶναι ἓνα ἰδεῶδες ὄχι τοῦ λόγου ἀλλά τῆς φαντασίας».

Ἐπομένως τό συμπέρασμα μου εἶναι: τό νά θεωρήσωμε τήν εὐτυχία ὡς τόν τελικό σκοπό πρός τόν ὁποῖο τείνει ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἤχει ὁμορφα, ἀλλά τά προβλήματα ἀρχίζουν ὅταν προσπαθοῦμε νά ὀρίσωμε τόν ὄρο «εὐτυχία»· πιστεύω ὅτι ὄλες μας οἱ προσπάθειες νά ὀρίσωμε τό τί ἐστίν εὐτυχία εἶναι καταδικασμένες σέ ἀποτυχία, γιατί, κατά τήν γνώμη μου, ψυχολογικοί παράγοντες (οἱ ὁποῖοι εἶναι διαφορετικοί ἀπό ἄτομο σέ ἄτομο) πέρα τῶν ὑλικῶν, παίζουν ἓνα πολύ σημαντικό καί πολύπλοκο ρόλο στήν περίπτωση τῆς εὐτυχίας.

Πιστεύω ἐπίσης ὅτι ὁ Mill εἶχε δίκιο, ὅταν ἔλεγε ὅτι θά πρέπει νά καταβάλωμε κάθε δυνατή προσπάθεια, ὥστε νά βοηθήσωμε τούς συνανθρώπους μας στό ἐπίπεδο τῶν ὑλικῶν τους ἀναγκῶν καί ὅτι θά πρέπει νά ἐμπιστευθοῦμε στήν ἐκπαίδευσι τό ἔργο τῆς ἔμφυσεως σέ αὐτούς ἑνός πνεύματος ἀλτρουϊσμοῦ. Συμφωνῶ μέ ὄλα αὐτά, ἀλλά παρά ταῦτα πιστεύω ὅτι ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ ἔννοια τῆς εὐτυχίας στερεῖται ἑνός συγκεκριμένου περιεχομένου, δέν μπορεῖ νά χρησιμεύσῃ ὡς βάση γιά τήν ἠθική.

Ἔτσι μοῦ φαίνεται ὅτι τό νά προσδιορίσωμε τί στερεῖ τήν εὐτυχία ἀπό τούς ἀνθρώπους εἶναι πολύ πιό εὐκόλο ἀπό τό νά προσδιορίσωμε τί εἶναι εὐτυχία. Ἡ προσπάθειά μας ἐπομένως θά πρέπει νά εἶναι νά παραμερίσωμε τούς ὑλικούς παράγοντες πού ἐμποδίζουν τήν ἐπίτευξι τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας· ἀλλά πιστεύω ὅτι θά πρέπει νά ἔχωμε ὑπ' ὄψι μας ὅτι, ἀντίθετα πρός ὅ,τι πίστευε ὁ Mill, καί ἂν ἀκόμη ἐπιτύχωμε πλήρως σ' αὐτό μας τό ἔργο, δέν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι θά ἔχωμε γίνεῖ εὐτυχεῖς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. J.S. Mill, "Utilitarianism", Fontana Press, 1986¹⁸.

Ἐπειδή ὑπάρχει πληθώρα ἐκδόσεων τοῦ κειμένου αὐτοῦ τοῦ Mill πού ἔχουν διαφορετική ἀρίθμησι σελίδων καί γιά νά διευκολύνω τούς ἀναγνώστες μου, ἀναφέρω κατά σειράν τόν ἀριθμό τοῦ κεφαλαίου, τῆς παραγράφου καθὼς καί τόν ἀριθμό τῆς γραμμῆς τῆς παραγράφου τοῦ χωρίου πού παραθέτω κάθε φορά.

2. Immanuel Kant, *Foundations of the Metaphysics of Morals* (Grundlegung zur Metaphysic der Zitten) Μετάφρ. L.W. Beck, The library of liberal arts published by the Bobbs-Merrill Company, Inc., 1959.

Ἦς πρός τίς παραπομπές ἰσχύουν τά ἴδια μέ τό δοκίμιο τοῦ J.S. Mill «Ὁ ὠφελισμός» (βλ. ἀν.).

3. J.S. Mill, ἐνθ. ἀν., Κεφ. IV, παρ. 3, γρ. 4-6.

4. Ἐνθ' ἀν., Κεφ. IV, παρ. 9, γρ. 3-7.

5. Ἐνθ' ἀν., Κεφ. I, παρ. 3, γρ. 24-26.

6. Ἐνθ' ἀν., Κεφ. I, παρ. 3, γρ. 21, 22.

7. Πρβλ. D. Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford, Clarendon Press, 1967, 469-470.

Καί ὁ G.E. Moore ὑποστηρίζει ὅτι ὁ J.S. Mill, στό σημεῖο αὐτό, περιπίπτει στή φυσιοκρατική πλάνη. (Πρβλ. G.E. Moore, *Principia Ethica*, Cambridge 1986²¹, 66-67). Θά πρέπει ὁμως νά σημειωθῇ ὅτι τό περιεχό-

μενο του ὄρου αὐτοῦ στὸν D. Hume (παρ' ὄλο πού ὁ ὄρος αὐτός δέν χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο) εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι στὸν G.E. Moore. Ἔτσι, ἐνῶ, ὡς γνωστὸν, φυσιοκρατικὴ πλάνη στὸν D. Hume σημαίνει τὴν ἐξαγωγή τῶν προτάσεων τοῦ πρέπει ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὶς προτάσεις τοῦ εἶναι, στὸν G.E. Moore φυσιοκρατικὴ πλάνη σημαίνει τὸ λάθος τὸ ὁποῖο, κατὰ τὴν γνώμη του, πολλές φορές ἔκαναν οἱ ἠθικοὶ φιλόσοφοι, νά ταυτίζουν δηλαδή μὲ τὸ ἀγαθὸ τὶς ὁποιες ιδιότητες τοῦ ἀγαθοῦ. (Πρβλ. ἐνθ. ἀν., 10). Ἔτσι πῶς συγκεκριμένα, ἐάν τὸ ἀγαθὸ ἔχει τὴν ιδιότητα νά εἶναι ἐπιθυμητὸ δέν ἔπεται ὅτι κάθε τί πού ἔχει αὐτὴ τὴν ιδιότητα εἶναι ἀγαθὸ. Διότι πολλά πράγματα πού εἶναι ἐπιθυμητὰ δέν εἶναι ἀγαθὰ. (Πρβλ., ἐνθ. ἀν., 13-14).

8. Imm. Kant, ἐνθ. ἀν., Μέρος Δεύτερο, παρ. 45, γρ. 9-11.
9. J.S. Mill, ἐνθ. ἀν., Κεφ. IV, παρ. 3, γρ. 6-9.
10. Ἔνθ. ἀν., Κεφ. IV, παρ. 8, γρ. 1, 2.
11. Ἔνθ. ἀν., Κεφ. IV, παρ. 10, γρ. 5-7.
12. Ἔνθ. ἀν., Κεφ. IV, παρ. 3, γρ. 1-6.
13. Ὁ Mill πιστεύει ὅτι δέν μπορούμε νά ἀποδείξωμε γιατί ἡ ὑγεία εἶναι ἐπιθυμητέα. (Αὐτὸ εἶναι τὸ παράδειγμα πού χρησιμοποιεῖ στὴν παρ. 5 τοῦ κεφ. I). Καί τοῦτο διότι, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Mill, «ἐρωτήματα πού ἀφοροῦν τελικοὺς σκοποὺς δέν ἐπιδέχονται ἄμεσες ἀποδείξεις». (Κεφ. I, παρ. 5, γρ. 6,7). Μὲ τὸν ὄρο «ἄμεση ἀπόδειξις» ὁ Mill ἐννοεῖ ἀπόδειξις διὰ τῆς λογικῆς. (Πρβλ. κεφ. IV, παρ. 1, γρ. 3). Ἀπὸ αὐτὴ του τὴν πίστι ἐξάγεται καί τὸ ἐπιχείρημά του ὅτι ἡ μοναδικὴ ἔνδειξις, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἀποδείξη ὅτι ἡ εὐτυχία εἶναι ἐπιθυμητέα εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι τὴν ἐπιθυμοῦν στὴν πραγματικότητα· ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖο ἐξέτασα στὸ πρῶτο μέρος τοῦ δοκιμίου μου. (Ὁ Mill «ἐξηγεῖ» αὐτὴ του τὴν ἄποψι στὸ κεφ. I, παρ. 5 καί στὶς παρ. 1, 2, 3, 9 καί 10 τοῦ κεφ. IV).
- Ἄλλὰ ἐδῶ ὑποκρύπτεται μία γενικότερη σύγχισις τοῦ Mill, ὅπως πολὺ ὀρθά παρατηρεῖ ὁ John Plamenatz: «Ἐάν [ὁ Mill] πιστεύει ... ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς μέγιστης δυνατῆς εὐτυχίας δέν ἀποδεικνύεται ἀφ' ἑαυτῆς, ὡς φιλόσοφος δέν ἔχει ἄλλη ἐναλλακτικὴ λύσι παρά νά παράσχη στοὺς ἀναγνώστες του στοιχεῖα [πού νά ἀποδεικνύουν] ὅτι εἶναι ἀληθῆς. Καί αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο πού προσπαθεῖ στὴν πραγματικότητα νά κάνη. Ὁλόκληρο τὸ δοκίμιό του εἶναι ἀφιερωμένο σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια· καί ἐπομένως ὅλα του τὰ ἐπιχειρήματα στηρίζονται στὴν ὑπόθεσι ὅτι ἐρωτήματα πού ἀφοροῦν τελικοὺς σκοποὺς ἐπιδέχονται ἀποδείξεις». (John Plamenatz, *The English Utilitarians*, Oxford 1958, 134-135).
14. J.S. Mill, ἐνθ. ἀν. Κεφ. II, παρ. 6, γρ. 32, 33.
15. Ἔνθ. ἀν., παρ. 24.
16. Πρβλ. ἐνθ. ἀν., Κεφ. II, παρ. 2.
17. J. Bentham, *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Κεφ. IV. (Περιλαμβάνεται στὸ J.S. Mill, "Utilitarianism" ἐνθ. ἀν.).
18. J. Bentham, "The Rationale of Reward", περιλαμβάνεται στὸ *The Works of Jeremy Bentham*, Ed. John Bowring, Β' τόμος, Edinburgh: Tait, 1843, 253.
19. J.S. Mill, ἐνθ. ἀν., Κεφ. II, παρ. 4.
20. Ἔνθ. ἀν., Κεφ. II, παρ. 4, γρ. 50-52.
21. Πρβλ. Πλάτωνος, Πολιτεία Δ, 439d-441b.
22. Πρβλ. Πλάτωνος, Πολιτεία Θ, 580d-588a.
23. Imm. Kant, ἐνθ. ἀν., Μέρος Πρῶτο, παρ. 5, 6 καί 7.
24. Ἔνθ. ἀν., παρ. 6, γρ. 11, 12.
25. Πρβλ. S. Freud, «Ὁ πολιτισμὸς πηγὴ δυστυχίας» (*Das Unbehagen in der Kultur*) Μετάφρ. Γ. Βαμβαλῆ, Ἀθήνα 1974. Θά πρέπει νά σημειωθῇ ὅτι ἡ μετάφρασις τοῦ τίτλου στά ἑλληνικά εἶναι ἀνακριβῆς· *das Unbehagen* σημαίνει «ἀνικανοποίητο» καί ὄχι «δυστυχία».
26. Ἔνθ. ἀν. Μέρος Πρῶτο, παρ. 1, γρ. 11, 12.
27. J.S. Mill, ἐνθ. ἀν., Κεφ. II, παρ. 13.
28. Ἔνθ. ἀν., Κεφ. IV, παρ. 6, γρ. 42, 43.
29. Ἔνθ. ἀν., Κεφ. II, παρ. 14, γρ. 46-48.
30. Ὅπως τὴν ὀνομάζει στὸ Κεφ. I, Παρ. 5, γρ. 3, 4, ἐνθ. ἀν.
31. Imm. Kant, ἐνθ. ἀν., παρ. 21.
32. Ἔνθ. ἀν., Μέρος Δεύτερο, παρ. 53, γρ. 1, 2.
33. Ἔνθ. ἀν., Μέρος Δεύτερο, παρ. 25, γρ. 41, 42.
34. τὸ ὁποῖο ὁ L. Beck δίνει ὑπὸ τὴν μορφή σημειώσεως στὴν ἴδια παράγραφο.
35. Imm. Kant, ἐνθ. ἀν., Μέρος Δεύτερο, παρ. 82, γρ. 12-15.
36. J.S. Mill, ἐνθ. ἀν., Κεφ. II, παρ. 9, γρ. 5, 6.

37. Ο Mill αναφέρεται εκτενώς σε αυτή την ιδέα στο Κεφ. III, παρ 1, 2, 8, 9 και 10 καθώς και στο Κεφ. IV, παρ. 4, 5 και 7.

ΠΑΥΛΟΣ ΣΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΕΙΔΙΚΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΥΠΟΤΡΟΦΟΣ
ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ